

Жанар Закарияновна Оралбаева Альмира Заурембековна
Арыстамбаева
Экономикалық талдау негіздері

Ж. З. Оралбаева
А. З. Арыстамбаева

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАЛДАУ НЕГІЗДЕРІ

Оқу құралы

Алматы 2016

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=26537092&lfrom=159481197
«Экономикалық талдау негіздері: оқу құралы»:
ISBN 978-601-04-0521-9

Аннотация

«Экономикалық талдау негіздері» оқу құралы аталмыш пәннің типтік оқу бағдарламасына, кредиттік оқу жүйесіне негізделіп дайындалған. Оқу құралы экономикалық талдаудың теориялық сұрақтарын қамтиды, сол тақырыптар бойынша қысқаша дәрістер, өзін-өзі бақылау сұрақтары, тест тапсырмалары түрінде жинақталған.

Оқу құралы теориялық материалдарды толық түсініп меңгеруге, нақты тәжірибеде қолдануға, талдау және бағалауға, соның негізінде дұрыс таңдау жасауға, ұтымды шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Кітап жоғары оқу орындары мен коллеждердің студенттеріне, өз бетінше талдау негіздерін меңгеруге талпынған көпшілікке арналған.

Ж. 3. Оралбаева

Экономикалық талдау негіздері: оқу құралы

АЛҒЫ СӨЗ

Талдау термині грек тілінен аударғанда зерттелетін объектіні осы объектіге тән құрастырушы бөліктерге, элементтерге жіктеу деген ұғымды білдіреді. Бұрын бөлшектенген элементтерді біртұтас етіп жинақтауды білдіретін синтез ұғымы талдаумен қатар қолданылады. Талдау және синтезді қолданбастан адамзаттың кез келген қызметін жүзеге асыру, ғылымның кез келген саласын дамыту мүмкін емес. Барлығымызға өз бетімізше түсінік қалыптастыруға, салыстыруға, үздік нұсқаны таңдауға, ұтымды шешім қабылдауға, сәйкесінше өз мақсатымызға табысты қол жеткізуімізге мүмкіндік туғызатын диалектикалық танымның басты әдісі талдау болып табылады. Талдаудың экономика саласындағы маңызы өте зор. Әрине, экономиканың дамуы оған әсер ететін барлық салалардың, оның ішінде саясаттың, қоршаған ортаның, әлеуметтік жағдайдың, мәдениеттің және басқаларының біртұтас жүйе ретінде табысты дамуын талап етеді.

Нарықтық экономикалық қатынастардың дамуы талдауды, алдымен, микродеңгейде, яғни жекелеген ұйымдар және олардың құрылымдық бөлімшелері бойынша жүргізуді талап етеді. Микродеңгейдегі талдау жеке ұйымның және осы ұйымды иеленушілердің, ұйым менеджерлерінің, жалпы еңбек ұжымының қаржылық-шаруашылық қызметінің мазмұнына қатысты жүзеге асырылады. Нақтылайтын болсақ, мұндай талдау арқылы бизнес-жоспарлардың негізділігі және орындалу барысы бағаланады, маркетингтік шараларға салыстырмалы баға беріледі, өндіру және өткізу мүмкіндіктері анықталады, қаржылық-шаруашылық қызметінің күтілген және нақты нәтижелері өзара салыстырылып бағаланады және сәйкес ауытқуды тудырушы факторлар ажыратылады, ұйымның жалпылама мүмкіндіктерін арттыратын, тәуекелін азайтатын резервтер айқындалады.

Экономикалық талдау негіздері пәнінің оқытылуы «Есеп және аудит» мамандығы бойынша біліктілігі жоғары мамандарды даярлаудың міндетті бөлігі болып саналады. Экономикалық талдауды теориялық және әдістемелік тұрғыда толық меңгеру мақсатында «Экономикалық талдау негіздері», «Басқарушылық талдау» және «Қаржылық талдау» пәндері өзара ажыратылған. Талдау пәндері бухгалтерлік есепке қатысты пәндерден өз алдына бөлек тұрса да, олармен өте тығыз байланыста болады. Себебі кез келген талдау есептілікке негізделіп жүргізіледі. Осылайша, осы оқу құралы бухгалтерлік есеп және аудит саласында маманданушы студенттердің талдамалық қабілетін дамытуға, логикалық ойлау дағдысын қалыптастыруға жағдай жасайды.

Оқу құралы жоғары оқу орындары мен колледждердің студенттеріне арналған.

1. ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАЛДАУ ПӘНІ, МІНДЕТТЕРІ, ОБЪЕКТІСІ ЖӘНЕ МАЗМҰНЫ

1. Экономикалық талдау түсінігі, мазмұны, міндеттері, рөлі

2. Экономикалық талдау пәні және объектілері

3. Экономикалық талдауды ақпараттық қамтамасыз ету

4. Экономикалық талдаудың басқа ғылымдармен байланысы

5. Экономикалық талдау түрлерін жіктеу және олардың ұйым қызметін басқарудағы рөлі

1. Экономикалық талдау түсінігі, мазмұны, міндеттері, рөлі

Қоғамдық өмірде болып жатқан құбылыстарды талдаусыз оқып-үйрену мүмкін емес. Талдау грек тілінен аударғанда «бөлу, бөлшектеу» деген мағынаны білдіреді.

Талдау дегеніміз – құбылыстардың ішкі мәнін зерттеу мақсатымен оны құрамдас бөліктерге (элементтерге) бөлу. Мысалы, пайданың мәнін түсіну үшін, ең алдымен, оны алудың негізгі көздерін, оның көлеміне әсер ететін факторларды білу талап етіледі. Осы аталған мәселелер неғұрлым терең зерттелген сайын қаржылық нәтижелерді қалыптастыру процесін тиімді түрде басқаруға қол жеткізуге болады.

Бірақ талдаудың синтезсіз болуы мүмкін емес. Синтез грек тілінен аударғанда зерттелетін объектілердің бөлшектелген бөліктерін (элементтерін) біртұтас бөлікке біріктіру дегенді білдіреді. Мысалы, пайданы зерттеу кезінде оның көлемін қалыптастыратын факторлардың өзара байланысын ескеру керек, яғни талдау мен синтез біріккен кезде ғана белгілі бір құбылыстарды ғылыми тұрғыдан зерттеу қамтамасыз етіледі.

Экономикалық талдау – бұл экономикалық құбылыстар мен процестердің мәнін оларды құрамдас бөліктерге бөлу арқылы зерттейтін ғылыми тәсіл.

Экономикалық талдаудың пайда болуы бухгалтерлік есеп және баланс түсініктерінің пайда болу және дамуымен тікелей байланысты.

Экономикалық талдау өзінің ғылым ретіндегі теориялық және тәжірибелік дамуын нарықтық қатынастар дамыған кезеңде, яғни XIX ғасырдың екінші жартысында алды.

Экономикалық талдау пайда болуы мынадай қажеттіліктермен негізделеді:

1. Өндірістік күштердің дамуымен, өндірістік қатынастардың жетілуімен, өндіріс көлемінің кеңеюімен байланысты кешенді және жүйелі талдау жүргізудің қажеттілігі. Талдаусыз экономикалық процестерді басқару, сол арқылы басқару шешімдерін қабылдау мүмкін емес.

2. Жалпы, экономикалық ғылымдардың дамуымен байланысты. Бұрын экономикалық талдау қызметтерін бухгалтерлік есеп, қаржы, статистика атқарғаны белгілі. Осы ғылымдардың арқасында аналитикалық зерттеулердің қарапайым әдістері пайда болды. Бірақ бұл ғылымдардың дамуының белгілі бір кезеңінде қоғам талаптарын қамтамасыз ете алмады, осыған байланысты экономикалық талдауды ғылымның бір саласы ретінде дамытудың қажеттілігі туды.

Экономикалық талдаудың мазмұны ұйымда басқару жүйесіндегі оның орны, рөлі мен атқаратын қызметтеріне байланысты ашылады.

Жоспарлаудың көмегімен ұйымның, оның құрылымдық бөлімшелерінің негізгі бағыттары мен мазмұны анықталады.

Есеп ұйымды басқару үшін қажетті ақпараттарды жинақтау, жүйелу және жалпылау жүйесі.

Талдау – бұл есеп пен басқару шешімдерін қабылдау арасындағы байланыстырушы звено болып табылады. Талдау арқылы есептік ақпараттар аналитикалық өңдеуден өтеді (нәтижелер салыстырылады, жіберілген қателер анықталады).

Талдау нәтижелері негізінде басқару шешімдері жасалады және негізделеді. Осыған байланысты экономикалық талдау ғылыми тұрғыдан негізделген басқару шешімдерін қабылдау үшін мәліметтерді дайындау қызметі ретінде қарастырылады.

Экономикалық талдаудың міндеттері:

1. Ұйымның нақты жағдайындағы экономикалық құбылыстар мен процестердің заңдылықтары мен тенденцияларын зерттеу.

2. Ағымдық және перспективті жоспарларды ғылыми тұрғыдан негіздеу.

3. Жоспарлар мен басқару шешімдерінің орындалуын бақылау.
4. Ұйым қызметінің нәтижесіне объективті, субъективті, ішкі және сыртқы факторлардың әсер етуін зерттеу.
5. Ұйымның тиімді қызмет етуін жоғарылату резервтерін іздестіру.
6. Ұйым қызметінің нәтижесін бағалау.
7. Кәсіпкерлік және қаржылық тәуекелділіктерді бағалау.
8. Анықталған резервтерді қолдану бойынша ұсыныстар жасау.

2. Экономикалық талдау пәні және объектілері

Әрбір ғылымның өзінің мақсаты мен әдістеріне сай зерттеу пәні болады. Экономикалық талдау пәні экономикалық құбылыстар мен процестердің себеп-салдарлық байланыстары болып табылады. Ұйымның шаруашылық қызметінің себеп-салдарлық байланыстарын түсіну экономикалық құбылыстар мен процестердің мәнін түсінуге және сол арқылы қол жеткізілген нәтижелерді дұрыс бағалауға, өндіріс тиімділігін жоғарылату резервтерін анықтауға, жоспарлар мен басқару шешімдерін негіздеуге мүмкіндіктер береді.

Экономикалық талдау объектісі – шаруашылық қызметінің экономикалық нәтижесі. Мысалы, өндірістік ұйымдарда талдау объектісі өнімдерді өндіру мен сату, оның өзіндік құны, материалдық, еңбек және қаржылық ресурстарды пайдалану, өндірістің қаржылық нәтижесі, ұйымның қаржылық жағдайы болып табылады.

3. Экономикалық талдауды ақпараттық қамтамасыз ету

Экономикалық талдау нәтижелілігі оның ақпараттық қамтамасыз етілуіне тәуелді болады. Экономикалық талдау үшін қажетті мәліметтер былай бөлінеді:

- нормативті-жоспарлы;
- есептік;
- есептік емес.

Нормативті-жоспарлы сипаттағы ақпараттарға ұйымда жасалатын жоспарлардың барлық түрлері, яғни перспективті, ағымдық, жедел жоспарлар, сметалар және т.б. жатады.

Есептік сипаттағы ақпараттар бухгалтерлік, статистикалық және оперативтік есеп пен есептілік құжаттарындағы барлық мәліметтерді қамтиды.

Экономикалық талдауды ақпараттық қамтамасыз етудегі маңызды рөлді бухгалтерлік есеп пен есептілік алады. Онда барлық шаруашылық құбылыстары, процестері және олардың нәтижелері көрініс табады. Алғашқы және жиынтық есептік регистрлер мен есептіліктердегі мәліметтерге дер кезінде жасалған талдау жақсы нәтижелерге қол жеткізу үшін қажетті шаралар қабылдауды қамтамасыз етеді.

Сандық сипаттағы статистикалық есеп мәліметтері экономикалық заңдылықтардың өзара байланыстарын терең зерттеу үшін пайдаланылады.

Оперативтік есеп статистикалық және бухгалтерлік есеп мәліметтерімен салыстырғанда экономикалық талдау неғұрлым жедел мәліметтермен қамтамасыз етеді, мысалы, өндірілген және сатылған өнімдердің саны және т.б.

Есептік емес ақпарат көздеріне ұйымның шаруашылық қызметін реттейтін келесідей құжаттар жатады:

1. Ұйым өз қызметіне де пайдалануға міндетті ресми құжаттар: заңдар, үкімдер, жарлықтар, жоғары басқару органдарының бұйрықтары, тексеру актілері.
2. Шаруашылық құқықтық құжаттар: келісімшарттар, келісімдер, сот органдарының шешімдері.
3. Ғылыми-техникалық ақпараттар (ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері бойынша есептер).
4. Ұйымның негізгі контрагенттері туралы ақпараттар (жеткізушілер мен сатып алушылары).
5. Ұйымның негізгі бәсекелестері туралы әртүрлі көздерден алынған мәліметтер (интернет, телевизор, газет, радио және т.б.).

Зерттеу объектісіне байланысты ақпараттар:

1. Ішкі ақпараттар.

2. Сыртқы ақпараттар болып бөлінеді.

Ішкі ақпараттар жүйесіне статистикалық, бухгалтерлік, оперативтік есеп және есептілік мәліметтер, ұйымда жасалған жоспарлық және нормативтік мәліметтер жатады.

Сыртқы ақпараттар жүйесіне статистикалық жинақтардың, баспасөз материалдарының, ресми құжаттардың мәліметтері жатады.

Экономикалық талдауды ақпараттық қамтамасыз етуге бірқатар талаптар қойылады:

1. Шынайылығы, яғни зерттеліп отырған құбылыстар мен процестер туралы объективті түрдегі көрсеткіштер керек. Себебі жүргізілген экономикалық талдау нәтижесі бойынша белгілі бір басқару шешімдері қабылданады.

2. Ақпараттардың оперативтілігі, яғни бұл жүргізілген шаруашылық процестері туралы ақпараттар неғұрлым тез түскен сайын талдау жұмыстарын да соғұрлым тез жүргізуге болады. Сол арқылы кемшіліктерді анықтап оларды жою бойынша ісәрекеттер жасалады.

3. Ақпараттар жүйесі тиімді болуы керек, яғни мәліметтерді жинақтауға, сақтауға және қолдануға неғұрлым аз шығындар жұмсалғаны жөн. Қажетті ақпараттарға ғана талдаулар жүргізілуі керек.

4. Экономикалық талдаудың басқа ғылымдармен байланысы

Экономикалық талдау бірқатар экономикалық пәндермен өте тығыз байланысты:

– экономикалық теориямен, яғни аналитикалық зерттеулерді жүргізу кезінде экономикалық заңдылықтардың іс-әрекеттерін ескеру қажет;

– салалық экономикамен байланысты, ұйымға талдау жүргізу үшін ең алдымен, сала экономикасын оның ерекшеліктерін білу керек;

– ұйымды жоспарлау және басқарумен байланысты, себебі талдауда жоспарлық материалдар өте көп пайдаланылады;

– бухгалтерлік есеппен байланысты, себебі бухгалтерлік есеп мәліметтері экономикалық талдау жүргізу кезіндегі ақпараттардың негізгі көзі болып табылады;

– аудитпен байланысты, себебі аудитті жүргізу кезінде бухгалтерлік есеп пен есептілік мәліметтерін дәлелдеу үшін аналитикалық процедуралар өте көп пайдаланылады;

– статистикамен байланысты, себебі шаруашылық қызметті кешенді түрде оқып-үйрену үшін статистикалық есеп мәліметтері де қолданылады. Ақпараттарды талдау үшін статистикалық әдістерді (аналитикалық есептеулер, кестелер құру, топтастыру және т.б.) білу керек;

– экономикалық математикамен, аналитикалық зерттеулерде математикалық әдістерді пайдалану қажеттіліктері туады;

– қаржымен, менеджментпен, маркетингпен тығыз байланысты.

5. Экономикалық талдау түрлерін жіктеу және олардың ұйым қызметін басқарудағы рөлі

I Салалық ерекшеліктері бойынша:

1. Салалық экономикалық талдау (өнеркәсіптік, ауылшаруашылық, құрылыс) – бұл жағдайда сала қызметінің ерекшеліктері ескеріледі.

2. Салааралық экономикалық талдау экономикалық талдау (экономикалық талдау негіздері) – талдаудың салалық әдістерінің теориялық және әдістемелік негіздері болып табылады.

II Уақыт белгілеріне байланысты:

1. Алдын ала жүргізілетін талдау, яғни перспективті талдау (шаруашылық операциялары іске асырылғанға дейін жүргізілетін талдау). Талдаудың бұл түрі жоспарлар мен басқару шешімдерін негіздеу үшін қажет.

2. Кейіннен жүргізілетін талдау (ретроспективті немесе тарихи талдау) – ұйымның даму тенденциясын зерттеу үшін қабылданған жоспарлардың орындалуын бақылау үшін қолданылады.

Перспективалық және ретроспективті талдау бір-бірімен өте тығыз байланысты. Ретроспективті талдаусыз перспективті талдауды жүргізу мүмкін емес. Өткен жылдардағы қызмет нәтижелеріне жүргізілген талдау тенденциялар мен заңдылықтарды зерттеуге,

пайдаланылмаған мүмкіндіктерді анықтауға мүмкіндіктер береді.

Перспективалық талдау екіге бөлінеді:

1. Қысқа мерзімді талдау – бұл болжамдық талдау бизнес саласындағы ұйым тактикасын жасау үшін пайдаланылады;

2. Ұзақ мерзімді талдау стратегиялық саясатты анықтау үшін жүргізіледі. Егер ұйымның даму стратегиясы дұрыс анықталса, онда тактикалық шешімдер тез қабылданады.

Ретроспективті талдау екіге бөлінеді:

1. Оперативті талдау – шаруашылық операциясы жүргізілгеннен кейін немесе қысқа мерзім аралығында жағдайды өзгерту үшін жүргізілетін талдаудың түрі (мысалы, сменаға, күнге, декадаға). Оның мақсаты – мақсаттық параметрлерден жағымсыз ауытқушылықтарды дер кезінде анықтау және оларды жою бойынша өз уақытында шаралар қолдану.

2. Нәтижелік (қорытынды) талдау – белгілі бір нақты есептік кезеңге жүргізіледі (ай, тоқсан, жыл). Оның маңыздылығы ұйым қызметі кешенді түрде сәйкес кезеңдегі есептік мәліметтер бойынша жан-жақты жүргізіледі. Сол арқылы ұйым қызметіне неғұрлым толық баға беріледі.

III Кеңістік белгілері бойынша:

1. Ұйымшілік;

2. Ұйымаралық.

Ұйымшілік талдау – бұл тек белгілі бір ұйымды және оның жеке сегменттерін ғана зерттеу үшін жүргізілетін талдау.

Ұйымаралық талдау – бір саладағы екі және одан да көп ұйымдардың қызмет нәтижелерін салыстыру үшін жүргізілетін талдау.

Ұйымаралық талдауды жүргізудегі негізгі мақсат:

1. Ұйымның күшті және әлсіз жақтарын анықтау;

2. Ұйым қызметінің тиімділігін бағалау үшін және ұйымның стратегиялық, тактикалық саясаттарына өзгерістер енгізу үшін объективті база дайындау.

IV Зерттеу аспектілері бойынша:

1. Қаржылық талдау.

2. Басқарушылық талдау.

3. Әлеуметтік-экономикалық талдау.

4. Экономика-статистикалық талдау.

5. Маркетингтік талдау.

6. Логистикалық талдау.

7. Экономика-экологиялық талдау.

1. Экономикалық талдаудың барлық түрлерінің ішінде қаржылық талдау маңызды рөл атқарады. Қаржылық талдау – ұйымның қызмет етуінің қаржылық механизмдерінің мәнін түсіну процесі ретінде сипатталады. Оның негізгі мақсаты – ұйымның қаржылық жағдайын зерттеу, сол арқылы оның тұрақтылығын жоғарылату резервтерін іздестіру болып табылады. Ұйым деңгейінде қаржылық талдауды арнайы құрылған талдау бөлімдері жүргізсе, ал сыртқы қаржылық талдауды банктер, аудиторлық компаниялар, инвесторлар және т.б. жүргізеді.

2. Басқарушылық талдау ұйым қызметін жоспарлау, бақылау, басқару шешімдерін қабылдау, қаржылық саясаты, маркетингтік қызметі бойынша стратегия мен тактика жасау үшін қажетті ақпараттар алу мақсатымен жүргізіледі. Оның нәтижелері коммерциялық құпия болып табылады.

3. Әлеуметтік-экономикалық талдау – әлеуметтік және экономикалық процестердің өзара байланыстарын реттеу, олардың бір-біріне және ұйым қызметінің экономикалық нәтижелеріне әсерін анықтау үшін жүргізілетін талдау. Оны статистикалық органдар, әлеуметтік зертханалар, басқару органдары жүргізеді.

4. Әлеуметтік-статистикалық талдау – басқарудың әртүрлі деңгейлеріндегі (ұйым, сала, аймақ) жаппай қоғамдық құбылыстарды зерттеу үшін статистика органдары тарапынан жүргізілетін талдау.

5. Маркетингтік талдау – ұйым қызметінің сыртқы ортасын, яғни шикізаттар нарығын, өнімдерді өткізу нарығын, ұйымның бәсекеге қабілеттілігін, сұраныс пен ұсынысты, коммерциялық тәуекелділікті, баға саясатын қалыптастыруды, маркетингтік қызметтің стратегиясы мен тактикасын жасауды зерттеу үшін ұйымда құрылған маркетинг бөлімдері жүргізетін талдау.

6. Инвестициялық талдау – ұйымның инвестициялық қызметінің тиімділігін бағалау және инвестициялық бағдарламалар жасау үшін қолданылады.

7. Логистикалық талдау соңғы жылдары өте көп пайдаланылуда. Оның көмегімен шикізаттарды жеткізушілерден бастап, өнімдерді өндіру және сатумен аяқталатын тауар ағымдары зерттеледі. Логистика ұйымның жабдықтау, өндіру және сату сияқты сегменттерін зерттей отырып, материалдық және ақшалай ағымдарды жылдамдатуға әсер етеді. Оның көмегімен ұйым «дәл уақытында» деген қағиданы пайдалана отырып жабдықтау, өндіру және сатуды ұйымдастыру есебінен шығындарды азайтуға мүмкіндіктер алады.

8. Экономика-экологиялық талдау – қоршаған ортаны қорғау органдары, ұйымның экономика бөлімдері тарапынан экологиялық және экономикалық процестердің қоршаған ортаны сақтау және жақсартумен, сонымен бірге экологияға бөлінген шығындармен байланысты өзара іс-әрекеттерді зерттеу мақсатымен жүргізілетін талдау.

V Объектілерді зерттеу әдістері бойынша:

1. Сапалық талдау.
2. Сандық талдау.
3. Экспресс-талдау.
4. Фундаменталды талдау.
5. Маржиналдық талдау.
6. Экономика-математикалық талдау.

1. Сапалық талдау – зерттеліп отырған құбылыстар мен процестерді эксперттік бағалауға және сапалық салыстырмалық сипаттамаларға негізделген талдау.

2. Сандық (факторлық) талдау – экономикалық құбылыстардың әртүрлі факторлардың әсер етуінен өзгеру сезімталдығының деңгейін зерттеуге және сандық салыстыруларға негізделген талдау.

3. Экспресс-талдау – белгілі бір нақты экономикалық құбылыстарға тән типтік белгілер негізінде ұйым экономикасының жағдайын диагностикалау үшін жүргізілетін талдау.

4. Фундаменталды талдау – математикалық әдістерді пайдалана отырып зерттеліп отырған құбылыстардың мәнін терең және кешенді зерттеу үшін жүргізілетін талдау;

5. Маржиналдық талдау – шығындарды тұрақты және ауыспалы деп бөле отырып, өзіндік құн, сату және пайда көлемдерінің себеп-салдарлық өзара байланыстарын зерттеу негізінде ұйымдағы басқару шешімдерінің тиімділігін бағалау және негіздеу үшін жүргізілетін талдау.

6. Экономика-математикалық талдау – экономикалық міндеттерді шешудің неғұрлым оптималды нұсқаларын таңдау арқылы қолда бар ресурстарды неғұрлым толық пайдалану есебінен өндіріс тиімділігін жоғарылату резервтерін іздестіру мақсатымен жүргізілетін талдау.

VI Субъектілері (пайдаланушылары) бойынша:

1. Ішкі талдау (ұйым ішінде құрылған арнайы талдау бөлімдерінің жүргізілетін талдауы);

2. Сыртқы талдау (банктер, инвесторлар, аудиторлық компаниялардың жүргізетін талдауы).

VII Зерттеу объектілерін қамту деңгейі бойынша:

1. Тұтастай жүргізілетін талдау;

2. Іріктемелі талдау.

Тұтастай жүргізілетін талдау кезінде талдау жүргізілетін барлық объектілер толық зерттелгеннен кейін ғана қорытындылар жасалатын талдау.

Іріктемелі талдау – объектінің бір бөлігін ғана зерттеу нәтижелері бойынша

қорытындылар жасау үшін жүргізілетін талдау.

VIII Бағдарламаның мазмұны бойынша:

1. Кешенді талдау – жан-жақты жүргізілетін талдау.
2. Тематикалық (тақырыптық) талдау – қазіргі кезде неғұрлым қызығушылық танытып отырған жеке бөліктері ғана зерттелетін талдау.

Өзін-өзі бақылау сұрақтары:

1. Талдау түсінігі, талдаудың қажеттілігі.
2. Талдаудың атқаратын рөлі.
3. Талдау мазмұны, талдаудың міндеттері.
4. Талдау мен синтездің өзара байланысы.
5. Талдаудың ақпараттық көздері.
6. Салалық ерекшеліктері бойынша талдаудың жіктелуі.
7. Уақыт белгілеріне байланысты жіктелуі.
8. Кеңістік белгілері бойынша жіктелуі.
9. Зерттеу аспектілері бойынша жіктелуі.
10. Объектілерді зерттеу әдістері бойынша жіктелуі.
11. Субъектілері (пайдаланушылары) бойынша жіктелуі.
12. Зерттеу объектілерін қамту деңгейі бойынша жіктелуі.
13. Бағдарламаның мазмұны бойынша жіктелуі.

2. ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТАЛДАУ ӘДІСІ МЕН ӘДІСТЕМЕСІ

1. Ұйым қызметін экономикалық талдау әдістемесі
2. Факторлық талдау әдістемесі
3. Экономикалық талдауда қолданылатын ақпараттарды өңдеу әдістері
4. Экономикалық талдауда факторлардың әсер етуін бағалау әдістері
5. Экономикалық талдауда резервтердің көлемін анықтау әдістемесі

1. Ұйым қызметін экономикалық талдау әдістемесі

Экономикалық талдау әдісі – бұл ұйым қызметінің тиімділігін жоғарылату жолдарын іздестіру мақсатымен қызмет нәтижесін жүйелі және кешенді түрде зерттей отырып, оған әсер ететін факторларды анықтау және жалпылау.

Экономикалық талдау әдісі аналитикалық зерттеулердің бірқатар нақты әдістемелерін қолдануды қарастырады.

Экономикалық талдау әдістемесі – бұл ұйым қызметіндегі экономикалық құбылыстар мен процестерді зерттеудің аналитикалық тәсілдері мен ережелерінің жиынтығы.

Экономикалық талдау әдістемесінің негізгі екі элементі бар:

1. Талдау технологиясы (аналитикалық жұмыстарды орындау тізбектілігі);
2. Объектілерді зерттеу тәсілдері.

Талдау технологиясы мынандай кезеңдерден тұрады:

1. Талдау объектісі, мақсаты мен міндеттері нақтыланады, аналитикалық жұмыс жоспары жасалады.
2. Талдау объектісі сипатталатын синтетикалық және аналитикалық көрсеткіштер жүйесі жасалады.
3. Талдауға қажетті ақпараттар жинақталады.
4. Нақты нәтижелер жоспар көрсеткіштерімен салыстырылады.
5. Факторлық талдау жүргізіледі: факторлар анықталады және олардың нәтижеге әсер етуі анықталады.
6. Өндіріс тиімділігін жоғарылату резервтері анықталады.
7. Өртүрлі факторлардың анықталған резервтерге әсер етуін ескере отырып, ұйымның қаржылық нәтижесі бағаланады.

Экономикалық талдау әдістемесінің маңызды элементі – объектілерді зерттеу тәсілдері

болып табылады (талдау құралдары). Олардың ішінде кең түрде қолданылатын келесідей дәстүрлі логикалық тәсілдерді атауға болады: салыстыру, графиктік, баланстық, орташа және қатысты шамалар, топтастыру және т.б.

Ұйым нәтижесіне әсер ететін факторларды зерттеу үшін тізбектелген қойылымдар, абсолюттік айырма, қатысты айырма, интегралдық әдістер қолданылады.

2 . Факторлық талдау әдістемесі

Ұйым қызметіндегі барлық құбылыстар мен процестер бір-бірімен өзара байланыста, өзара тәуекелділікте болады, яғни олар тікелей және жанама байланыстарда болуы мүмкін. Мысалы, ұйым пайдасының көлеміне сату көлемі мен құрылымы, баға, өзіндік құн сияқты факторлар тікелей әсер етуі мүмкін, ал басқа факторлардың барлығы осы көрсеткішке жанама түрде әсер етеді.

Әрбір құбылыс себеп және нәтиже ретінде қарастырылуы мүмкін. Соған байланысты, егер қандай да бір көрсеткіш бірнеше себептердің әсерінен нәтиже ретінде қарастырылса және ол зерттеу объектісі ретінде көрінсе, онда өзара байланыстарды зерттеу кезінде оны нәтижелік көрсеткіш деп атайды. Ал нәтижелік белгіні анықтайтын көрсеткіштер факторлық көрсеткіштер деп аталады.

Әрбір нәтижелік көрсеткіш көптеген факторларға тәуелді болады. Нәтижелік көрсеткішке факторлардың әсер етуі неғұрлым терең зерттелген сайын, талдау нәтижесі соғұрлым нақты болады. Сондықтан да экономикалық талдау маңызды әдістемелік сұрақтарының бірі зерттеліп отырған көрсеткіштердің көлеміне әсер ететін факторларды анықтау болып табылады.

Факторлық талдау дегеніміз – нәтижелік көрсеткіштердің көлеміне әсер ететін факторларды кешенді және жүйелі түрде зерттеу және анықтау әдістемесі.

Факторлық талдау келесідей типтерге бөлінеді:

- детерминантталған (функционалды) және стохастикалық (корреляциялық);
- тура (дедуктивті) және кері (индуктивті);
- бір сатылы және көп сатылы;
- статикалық және өсіңкілі (динамикалық);
- ретроспективті және перспективалық (болжамды).

Детерминантталған факторлық талдау ретінде факторлардың әсерін нәтижелік көрсеткішпен байланысы функционалды сипатта болатын зерттеу әдістемесі, яғни нәтижелік көрсеткіш факторлардың қосындысы, көбейтіндісі ретінде көрінуі мүмкін.

Стохастикалық талдау факторлардың нәтижелік көрсеткіштермен байланысы ықтималдылыққа (корреляциялы) негізделетін зерттеу әдістемесі. Мысалы, әртүрлі ұйымдарда өндірістің бірдей жарактануына қарамастан еңбек өнімділігі әртүрлі болуы мүмкін.

Тура факторлы талдау кезінде зерттеу дедуктивті тәсілмен жүргізіледі, яғни жалпыдан жекеге қарай жүргізіледі.

Кері факторлы талдау логикалық индукция әдісімен себепсалдарлық байланыстар зерттеледі. Яғни, жеке, бөлек факторлардан жалпыға қарай.

Бір сатылы талдау – бір деңгейдегі бір-біріне бағынышты факторларды ғана зерттеу үшін қолданылады, яғни факторлар құрамдас бөліктерге бөлшектелінбейді. Мысалы, $y = a * b$.

Көп сатылы факторлық талдау кезінде a және b факторларын олардың мәнін зерттеу мақсатында құрамдас элементтерге бөлшектеу жүзеге асырылады. Факторларды бөлшектеу әрі қарай жалғастырылуы да мүмкін. Сол сәттегі бағынушылықтың барлық деңгейіндегі факторлардың әсері зерттеледі.

Статикалық факторлық талдау – белгілі бір күндегі нәтижелік көрсеткіштерге факторлардың әсер етуін зерттеу үшін қолданылады.

Динамикалық факторлық талдау – бірнеше кезеңдегі (өсіңкіліктегі), яғни өткен жылдардағы себеп-салдарлық байланыстарды зерттеу әдістемесі.

Ретроспективті талдау өткен кезеңдегі нәтижелік көрсеткіштердің өзгеру себептерін

зерттейді.

Перспективті талдау факторлар мен нәтижелік көрсеткіштің мәнін зерттейді.

Экономикалық талдауда факторлар әртүрлі белгілері бойынша жіктелуі мүмкін:

Табиғаты бойынша:

- табиғи-климаттық факторлар;
- әлеуметтік-экономикалық факторлар;
- өндірістік-экономикалық факторлар.

Нәтижеге әсер ету деңгейі бойынша:

- негізгі факторлар;
- қосалқы факторлар.

Зерттеу объектісіне қатысы бойынша:

- ішкі факторлар;
- сыртқы факторлар.

Таралу деңгейі бойынша:

- жалпы факторлар;
- арнайы факторлар.

Әсер ету уақыты бойынша:

- тұрақты факторлар;
- ауыспалы факторлар.

Іс-әрекет сипаты бойынша:

- экстенсивті факторлар;
- интенсивті факторлар.

Шаруашылық қызмет нәтижелеріне әсер ету көзқарасынан олар негізгі және екінші деңгейлі, ішкі және сыртқы, объективті және субъективті, жалпы және спецификалық, тұрақты және үзілісті, экстенсивті және интенсивті болып бөлінеді.

Негізгілері нәтижелі көрсеткіштерге шешуші әсер ететін факторларды қамтиды. **Екінші деңгейлі** берілген жағдайларда шаруашылық қызмет нәтижелеріне шешуші әсер етпейтіндер жатады. Осында бір фактор шарттарға байланысты, негізгі де және екінші деңгейлі де болуы мүмкін екендігін белгілеп кету керек. Түрлі факторлардан анықтайтын талдау нәтижелері бойынша негізгілерін ерекшелей алу шешім шығарудың дұрыстығын қамтамасыз етеді.

Экономикалық құбылыстар мен процесстерді зерттеуде және кәсіпорынның қызмет ету нәтижелерін бағалау кезінде факторлар **ішкі** және **сыртқы** факторларға жіктеледі, яғни берілген кәсіпорын қызметіне тәуелді және тәуелсіз болады.

Әр кәсіпорын жұмысының нәтижесіне көптеген жағдайларда жетілген өндірістік байланыстар және қатынастар кезінде мәнді дәрежеде басқа кәсіпорынның қызмет етуі әсер етеді, мысалы, уақытылы шикізаттар, материалдар жеткізу, оның сапасы, құны, нарық конъюнктурасы, инфляциялық процестер және т.б. Кәсіпорын жұмысының нәтижесіне мамандандыру саласындағы және өндірістік кооперацияларда үзілістердің көрініс табуы сирек емес. Бұл факторлар сыртқы болып табылады. Бұл берілген ұжымның күшін сипаттамайды, бірақ олардың ішкі себептерінің әсер ету дәрежесін нақтырақ және өндірістің ішкі резервтерін толық анықтауға мүмкіндік береді.

Кәсіпорын қызметін дұрыс бағалау үшін факторларды объективті және субъективтіге бөлу қажет. Объективті адамдардың еркіне және қалауына байланысты емес, мысалы, табиғи апат. Объективтіден субъективті себептер жеке адамдардың, кәсіпорынның, ұйымдар және мекемелердің қызметіне тәуелді болады.

Факторлар, сонымен қатар жалпы және спецификалық болып бөлінеді. Жалпыға экономиканың барлық саласында қызмет ететін факторлар жатады. Спецификалық экономиканың немесе кәсіпорынның жеке салалары жағдайындағы жайттарды қамтиды. Факторлардың мұндай бөлінуі жеке кәсіпорындардың өндіріс салаларының ерекшеліктерін толық есепке алынуына және олардың қызмет етуінің нақты бағалауына мүмкіндік береді.

Өндіріс нәтижесіне әсер ету мерзімі бойынша тұрақты және үзілісті болып бөлінуі

мүмкін. Тұрақты факторлар зерттелетін құбылыстарға барлық уақыт бойы үзіліссіз әсер етеді. Үзілісті факторлардың әсер етуі кезеңді түрде көрініс табады, мысалы, жаңа техниканы, жаңа өнім түрлерін, өндірістің жаңа технологиясын игеру және т.б.

Кәсіпорын қызмет етуін бағалау үшін факторлардың интенсивті және экстенсивті болып бөлінуі үлкен мәнді әсер береді. Экстенсивтілерге нәтижелік көрсеткіштердің сапалы өсуімен емес, сандықпен байланысты факторлар жатады, мысалы, егіс көлемін кеңейту жолымен, мал басының, жұмысшылар санының өсуі арқылы өнім өндіру көлемін өсіру. Интенсивті факторлар өндіріс процесінде еңбектенудің дәрежесін сипаттайды, мысалы, ауылшаруашылық мәдениетінің өнімділігі, жануарлардың өнімділігі, еңбектің өнімділік деңгейін көтеру.

Талдау кезінде шаруашылық қызмет нәтижесіне әр фактордың әсерін өлшеу мақсаты қойылады, онда оларды сандық және көлемдік, күрделі және жай, тура және жанама, өлшенетін және өлшенбейтін болып бөлінеді.

Құбылыстардың сандық айқындылығын көрсететін факторлар сандық болып есептеледі (жұмысшылар, құралдар, шикізат және т.б. саны). Сапалық факторлар зерттелетін объектінің ішкі сапасын, сипаты мен ерекшеліктерін анықтайды (еңбек өнімділігі, өнім сапасы және т.б.).

Факторлар талдауында көптеген зерттелетіндер бірнеше элементтерден құралады. Алайда құрама бөлімдерге бөлінбейтіндері де бар. Мұнымен байланысты факторлар күрделі (кешенді) және жай (элементті) болып бөлінеді. Күрделі факторға еңбек өнімділігі, ал жай факторға есептік кезеңдегі жұмыс күнінің саны мысал болады.

Көрсетілгендей, бір факторлар нәтижелі көрсеткіштеріне тура, басқалары жанама әсер етеді. Осыған тәуелді басқары-лымның бірінші, екінші және үшінші және әрі қарайғы деңгейін ажыратады. Бірінші деңгей факторларына нәтижелі көрсеткішке тура әсер ететіндер жатады. Нәтижелі көрсеткішті бірінші деңгейлі факторлар көмегімен жанама анықтайтын факторлар екінші деңгейлі факторлары деп аталады және бірінші деңгейлі факторлар болып жұмысшылардың орташа жылдық саны және бір жұмысшыға келетін орташа жылдық өндірілген өнім көлемі болып табылады. Бір жұмысшының жұмыс істеген күндерінің саны және орташа күндік жұмыс сағаттары – жалпы өнімге қатысты екінші деңгей факторлары. Үшінші реттегі факторларға жұмыс күнінің ұзақтығы және орташа сағаттық жұмыс өнімділігі жатады.

Нәтижелі көрсеткіштерге жеке факторлардың әсері сандық түрде анықталуы мүмкін. Сонымен бірге толық факторлар қатары бар, олардың әсері кәсіпорын қызметі нәтижесіне қатысты емес, мысалы, жұмысшыларды тұрғын үймен, балалар мекемесімен, кадрлар дайындығы деңгейімен қамтамасыз етілуі және т.б.

Шаруашылық қызметті талдаудағы жүйелі түрден келу факторларды, олардың ішкі және сыртқы байланыстары, өзара қызметтілігі және өзара басқарушылығы есебімен өзара байланысты зерттелуін талап етеді, бұл оларды жүйелендіру арқылы жүзеге асырылады. Толығымен жүйелендіру – зерттелетін құбылыстар мен объектілерді анықталған тәртіпте, олардың өзара байланыстылығы және қалауындағыларды анықтаумен орналастыру.

3. Экономикалық талдауда қолданылатын ақпараттарды өңдеу әдістері

Экономикалық талдауда ақпараттарды өңдеудің келесідей әдістері қолданылады:

- салыстыру әдісі;
- ақпараттарды топтастыру әдісі;
- баланстық әдіс;
- эвристикалық әдіс;
- анықталған мәліметтерді кесте және график түрінде көрсету әдісі.

Салыстыру әдісі – экономикалық талдауда кең түрде қолданылады. Оның көмегімен зерттеу объектісінің өзгеру деңгейі анықталады.

Экономикалық талдауда салыстырудың келесідей типтері қолданылады:

Қол жеткізілген нақты нәтижені өткен кезең мәліметтерімен салыстыру, яғни бүгінгі күнгі нәтиже өткен кезеңдермен (күн, ай, тоқсан, жыл) салыстырылады. Бұл зерттеліп

отырған көрсеткіштердің өзгеру қарқынын бағалауға мүмкіндіктер береді. Мысалы, ұйымның негізгі көрсеткіштерінің динамикасын келесі кесте түрінде көрсетейік.

1-кесте

Ұйымның негізгі көрсеткіштерінің динамикасы

Жылдар	Өндіріс көлемі		Жұмыскерлер саны		Бір жұмыскердің өнімділігі	
	Мың теңге	Базистік жылға қатысы, %	Адам	Базистік жылға қатысы, %	Мың теңге	Базистік жылға қатысы, %
2009	9500	100	1200	100	7,9	100
2010	9690	102	1150	95,8	8,4	106,3
2011	9600	101	1100	91,7	8,7	110,1

Салыстырылып отырған жылды базистік жылға бөліп 100 пайызға көбейтеміз, мысалы, $2010/2009 \cdot 100$.

Яғни, 3 жылдың ішінде өндіріс көлемі 1 пайызға артқан. Бұл көрсеткішке жұмыскерлердің санын азайта отырып, еңбек өнімділігін жоғарылатумен қол жеткізілген.

Нақты көрсеткіштерді жоспарлық көрсеткіштермен салыстыру. Бұндай салыстыру жоспардың орындалу деңгейін бағалау үшін және ұйымның пайдаланылмаған резервтерін анықтау үшін қажет. Мысалы, өндіріс көлемі бойынша жоспардың орындалуын келесі кесте түрінде талдайық.

2-кесте

Өндіріс көлемі бойынша жоспардың орындалуы

Өнім түрлері	Өндіріс көлемі, мың теңге		Жоспардан абсолюттік ауытқу, мың теңге	Жоспардың орындалуы (нақты/жоспар*100), %
	Жоспар	Нақты		
А	600	624	+24	104
Б	400	360	-40	90
В	500	600	+100	120
.....				
Барлығы	1500	1720	+120	107,5

Жұмсалған шығындарды бекітілген нормамен салыстыру (шикізаттар, материалдар, отын, энергия, су және т.б.). Бұндай салыстыру өндіріске жұмсалған ресурстардың үнемделгендігін және олардың артық жұмсалғандығын анықтау үшін және өндіріс процесінде оларды пайдалану тиімділігін бағалау үшін қолданылады. Мысалы, ұйымда материалдық ресурстардың пайдаланылуы туралы мәліметтер.

3-кесте

Материалдық ресурстардың пайдаланылуы

Ресурстардың түрлері	Жұмсалған ресурстар, тонна		Нормативтен ауытқу, +/-	
	Норма	Нақты	Абсолюттік, Тонна	Қатысты (нақты/норма)*100%-100, %

Мұнай	800	832	+32	+4
Шикізаттар	1800	1750	-50	-2,8
Отын	500	550	+50	+10

Ақпараттарды топтастыру әдісі – зерттеліп отырған объектілерді белгілі бір белгілері бойынша топтарға бөлу. Талдау мақсатына байланысты типологиялық, құрылымдық және аналитикалық топтастыру қолданылады.

Типологиялық топтастыруға мысал ретінде ұйымдарды меншік формалары бойынша топтастыру, халықты топтастыру жатады.

Құрылымдық топтастыру көрсеткіштердің ішкі жеке бөліктерін зерттеуге мүмкіндіктер береді. Мысалы, жұмысшыларды мамандықтары, жастары, еңбек өнімділіктері, жұмыс еңбек өтілі бойынша бөлу жатады.

Аналитикалық зерттелген көрсеткіштер арасындағы байланыстарды анықтау үшін қолданылады.

Баланстық әдіс – бір-бірлерімен байланысты экономикалық көрсеткіштердің 2 тобының қосындылары бірдей болатын әдіс. Бұл әдіс бухгалтерлік есеп пен жоспарлауда кеңінен қолданылады. Мысалы, кезең басындағы товарлардың қалдығы+келіп түскен тауарлар саны=сатылған тауарлар+кезең соңындағы тауарлар қалдығы.

Эвристикалық әдіс – экономикалық міндеттерді шешудің формалды емес әдісі. Ол белгісіздік жағдайында объектінің жағдайын болжау үшін қолданылатын әдіс. Бұл жағдайда қажетті мәліметтерді алудың негізгі көзі мамандардың ғылыми интуициясы болып табылады. Көбінесе сұрау-жауап жүргізу, сараптамалық бағалау жасау жолымен жүргізіледі.

Анықталған мәліметтерді кесте және график түрінде көрсету әдісі.

Кестелер мен графиктер жинақталған мәліметтер мен көрсеткіштерді көрнекті етіп көрсету әдісі.

4. Экономикалық талдауда факторлардың әсер етуін бағалау әдістері

Экономикалық талдауда факторлардың әсер етуін бағалау үшін келесідей әдістер қолданылады:

- тізбектелген қойылымдар әдісі;
- абсолюттік айырма әдісі;
- қатысты айырма әдісі;
- интегралды әдіс.

Өндірілген өнім көлемін факторлық талдау мақсатында қолданылатын мәліметтер келесі кестеде келтірілген.

Өнім көлемі жөнінде ақпараттар

4-кесте

Көрсеткіш	Шартты белгіленуі	Көрсеткіш деңгейі		Ауытқулар	
		Базалық	Ағымдық	Абсолюттік	Қатысты (ағымдық/базалық) *100%-100, %
Өндірілген өнім көлемі, мың теңге	ӨК	400	600	+200	+50
Жұмысшылардың орташа тізімдік саны	ЖС	100	120	+20	+20
1 жұмысшының орташа жылдық еңбек өнімділігі, мың теңге	ЖӨ	4	5	+1	+25
Жыл ішінде 1 жұмысшының жұмыс істеген күндер саны	К	200	208,3	+8,3	+4,17
Жұмысшының орташа күндік өнімділігі, теңге	КӨ	20	24	+4	+20
Сменаның	Ұ	8	7,5	-0,5	-5

ұзақтығы, сағат					
1 жұмысшының орташа сағаттық еңбек өнімділігі	СӨ	2,5	3,2	+0,7	+28

Тізбектелген қойылымдар әдісі – бұл базалық кезеңдегі әрбір факторлық көрсеткіштерді ағымдық кезеңдегі нақты көрсеткіштермен біртіндеп ауыстыру жолымен жеке факторлардың нәтижелік көрсеткіштердің көлемінің өзгеруіне әсер етуін анықтауға мүмкіндіктер беретін әдіс. Ол үшін бірнеше факторлардың өзгеруін ескеретін нәтижелік көрсеткіш анықталуы керек.

Бәрімізге белгілі, өндірілген өнім көлемі ӨК негізгі екі факторға тәуелді: жұмысшылардың саны ЖС және 1 жұмысшының орташа жылдық еңбек өнімділігі ЖӨ . Осыған байланысты келесі формула шығады.

$$\text{ӨК} = \text{ЖС} * \text{ЖӨ}, \text{ (екі факторлы модель)}$$

1. Алдымен, нәтижелік көрсеткішке, яғни ӨК әсер ететін факторларды анықтау керек:
 - 1) ЖС , жұмысшылар саны
 - 2) ЖӨ , бір жұмысшының орташа жылдық еңбек өнімділігі
2. Есептеулер тәртібі:

Егер 2 фактор болса, онда 3 есептеу болады

Егер 3 фактор болса, онда 4 есептеу болады тағы сол сияқты...

Тізбектелген қойылымдар әдісі үшін есептеу алгоритмі келесідей болады:

1) өткен жылдағы барлық көрсеткіштер алынады:

$$\Theta K_0 = \text{ЖС}_0 * \text{Ж}\Theta_0 = 100 * 4 = 400$$

2) Көрсеткіштерді бір-бірден ауыстырамыз:

$$\Theta K_{\text{шартты}} = \text{ЖС}_1 * \text{Ж}\Theta_0 = 120 * 4 = 480$$

3) ағымдық жылдағы барлық көрсеткіштер;

$$\Theta K_1 = \text{ЖС}_1 * \text{Ж}\Theta_1 = 120 * 5 = 600$$

3. Факторлардың әсер етуі

1) Жұмысшылар саны есебінен: $480 - 400 = +80$ (2-1)

Қорытынды, яғни жұмысшылар санының 20 көбеюі, өндірілген өнім көлемінің 80 мың теңгеге көбеюіне әсер еткен

2) бір жұмысшының орташа жылдық еңбек өнімділігі есебінен $600 - 480 = +120$, (3-2)

Қорытындысында, яғни 1 жұмысшының орташа жылдық еңбек өнімділігі 1 мың теңгеге көбеюі есебінен, өндірілген өнім көлемі 80 мың теңгеге көбейген.

Сонымен, өндірілген өнім көлеміне келесідей факторлар әсер еткен:

1. Жұмысшылар санының көбеюі +80.

2. Еңбек өнімділігінің деңгейінің жоғарылауы +120.

Жалпы әсері немесе барлығы +200 мың теңге.

Факторлардың әсер ету сомасы міндетті түрде нәтижелік көрсеткіштің жалпы өсім сомасына тең болуы керек.

$$\Delta \Theta K_{\text{жс}} + \Delta \Theta K_{\text{жө}} = \Delta \Theta K_{\text{жалпы}}$$

Осындай теңдіктің сақталмауы есептеулерде қате жіберілгендігін білдіреді.

Егер 4 фактордың әсер етуін анықтау керек болса, онда 1 емес, 3 шартты көрсеткіш есептеледі, яғни нәтижелік көрсеткіштің шартты көлемдерінің саны факторлар санынан біреуге аз болады. Оны кесте түрінде келесідей көрсетуге болады.

5-кесте

Нәтижелік көрсеткішті есептеу шарттары

Нәтижелік көрсеткіштің деңгейі	Нәтижелік көрсеткішті есептеу шарттары			
	Фактор I	Фактор II	Фактор III	Фактор IV
Базальқ	t0	t0	t0	t0
Шартты 1	t1	t0	t0	t0
Шартты 2	t1	t1	t0	t0
Шартты 3	t1	t1	t1	t0
Ағымдық	t1	t1	t1	t1

Осы 4 факторлы модел ретінде көрсетейік:

$$\Theta K = \text{ЖС} * K * \Upsilon * C\Theta,$$

Кесте мәліметтерін осы формулаға қояйық:

Өткен кезең көрсеткіштері:

$$1) \Theta K_0 = \text{ЖС}_0 * K_0 * \Upsilon_0 * C\Theta_0 = 100 * 200 * 8 * 2,5 = 400$$

Бір көрсеткіштен өзгертеміз:

$$2) \Theta K_{\text{шартты 1}} = \text{ЖС}_1 * K_0 * \Upsilon_0 * C\Theta_0 = 120 * 200 * 8 * 2,5 = 480$$

$$3) \Theta K_{\text{шартты 2}} = \text{ЖС}_1 * K_1 * \Upsilon_0 * C\Theta_0 = 120 * 208,3 * 8 * 2,5 = 500$$

$$4) \Theta K_{\text{шартты 3}} = \text{ЖС}_1 * K_1 * \Upsilon_1 * C\Theta_0 = 120 * 208,3 * 7,5 * 2,5 = 468,75$$

$$5) \Theta K_1 = \text{ЖС}_1 * K_1 * \Upsilon_1 * C\Theta_1 = 120 * 208,3 * 7,5 * 3,2 = 600$$

Факторлардың әсер етуін есептеу:

- 1) ЖС есебінен: $480-400=+80$
- 2) К есебінен: $500-480=+20$
- 3) Ү есебінен: $468,75-500=-31,25$
- 4) СӨ есебінен: $600-468,75=+131,25$

Барлығы: $=+200$ мың теңге

Тізбектілік қойылымдар әдісін пайдаланған кезде, ең алдымен, сандық өзгерістерді, содан кейін сапалық өзгерістерді ескеру керек.

Абсолюттік айырма әдісі – нәтижелік көрсеткіштің өсіміне факторлардың әсер етуін есептеу үшін қолданылады.

Абсолюттік айырма әдісінде сандық факторлардың әсерін есептеу үшін оның ауытқуын сапалық көрсеткіштердің базалық мәніне көбейтеді.

$$\text{Яғни } \Delta \text{ЖС} = \Delta \text{ЖС} * \text{ЖӨ} = +20 * 4 = 80.$$

Ал сапалық факторлардың әсерін есептеу үшін оның ауытқуын сандық факторлардың нақты мәніне көбейтеді.

$$\text{Яғни } \Delta \text{ЖӨ} = \Delta \text{ЖӨ} * \text{ЖС} = +1 * 120 = 120$$

$$\text{Жалпы әсері } 80 + 120 = 200$$

Сонымен, абсолюттік айырма әдісінің көмегімен тізбектелінген қойылымдар әдісінде алынған нәтиже алынады. Бұл жерде жеке факторлар әсерінен болған нәтижелік көрсеткіш өсімінің сомасы оның жалпы өсіміне тең болуы керек.

Қатысты айырма әдісі – бұл коэффициент немесе пайыз түрінде көрінетін факторлық көрсеткіштердің қатысты өсімі пайдаланылатын әдіс.

Қатысты айырма әдісі нәтижелік көрсеткіш көбейтінді түрінде есептелген кезде ғана қолданылады.

Бұл әдісті қолдану өте көптеген факторлардың (8-10 және одан көп) әсер етуін есептеу қажет болған жағдайда тиімді болады.

Біздің мысалымыз бойынша, нәтижелік көрсеткіш – бұл өндірілген өнімдердің көлемі, яғни оған 4 фактор әсер етеді деп қарастырайық:

$$\Theta K = \text{ЖС} * K * \text{Ү} * \text{СӨ}$$

Енді осы факторлардың шығарылған өнім көлеміне әсерін анықтайық.

1- фактордың әсерін есептеу үшін (ЖС) нәтижелік көрсеткіштің базалық мәнін 1-фактордың ауытқуына көбейтіп, шыққан санды осы фактордың базалық мәніне бөлеміз. Формула түрінде келесідей болады:

$$\begin{aligned} 1\Phi &= Z_0 * \Delta 1\Phi / 1\Phi_0 \\ \Theta K_{\text{ЖС}} &= \Theta K_0 * \Delta \text{ЖС} / \text{ЖС}_0 = 400 * 20 / 100 = +80 \end{aligned}$$

Қорытынды, есептеу көрсетіп отырғандай, өткен жылмен салыстырғанда жұмысшылардың орташа тізімдік саны 20 адамға көбейді, соның әсерінен ΘK 80 мың теңгеге көбейген.

2- фактордың әсерін есептеу үшін (К) нәтижелік көрсеткіштің базалық мәніне 1-фактордың әсерін қосып, одан шыққан санды 2- фактордың ауытқуына көбейтіп, оны осы 2-фактордың базалық мәніне бөлеміз. Формула түрінде келесідей болады:

$$2\Phi = (Z_0 + \Delta 1\Phi) * \Delta 2\Phi / 2\Phi_0$$

$$\Theta K_K = (\Theta K_0 + \Theta K_{\text{ЖС}}) * AK / K_0 = (400 + 80) * 8,3 / 200 = +20 \text{ мың теңге}$$

3- фактордың әсерін есептеу үшін (Ү) нәтижелік көрсеткіштің базалық мәніне 1 және 2 факторлардың әсерін қосып, одан шыққан санды 3-фактордың ауытқуына көбейтіп, оны осы 3-фактордың базалық мәніне бөлеміз. Формула түрінде келесідей болады:

$$3\Phi = (Z_0 + 1\Phi + 2\Phi) * \Delta 3\Phi / 3\Phi_0$$

$$\Theta K_{\gamma} = (\Theta K_0 + \Theta K_{жс} + \Theta K_{к}) * \Delta Y / Y_0 = (400 + 80 + 20) * (-0,5) / 8 = -31,25 \text{ мың теңге}$$

Қорытынды, есептеу көрсетіп отырғандай, 4-фактордың әсерін есептеу үшін (CӨ) нәтижелік көрсеткіштің базалық мәніне 1, 2 және 3 факторлардың әсерін қосып, одан шыққан санды

4- фактордың ауытқуына көбейтіп, оны осы 4-фактордың базалық мәніне бөлеміз. Формула түрінде келесідей болады:

$$4\Phi = (Z_0 + 1\Phi + 2\Phi + 3\Phi) * \Delta 4\Phi / 4\Phi_0$$

$$\Theta K_{\gamma} = (\Theta K_0 + \Theta K_{жс} + \Theta K_{к} + \Theta K_{\gamma}) * \Delta C\Theta / C\Theta_0 = (400 + 80 + 20 + (-31,25)) * 0,7 / 2,5 = 131,25 \text{ мың теңге}$$

Қорытынды, есептеу көрсетіп отырғандай, жалпы әсері: $80 + 20 + (-31,25) + 131,25 = 200$ мың теңге. Көріп отырғанымыздай, есептеулердің нәтижесі өткен әдістермен бірдей болып шықты.

Интегралды әдіс – бұл тізбектелген қойылымдар, абсолюттік айырма және қатысты айырма әдістеріне қарағанда факторлардың әсер етуін есептеу кезінде неғұрлым нақты нәтиже алуға мүмкіндіктер беретін әдіс. Себебі факторлардың өзара байланысынан пайда болған нәтижелік көрсеткіштің қосымша өсімі соңғы факторға қосылмайды, олардың арасында бірдей болып бөлінеді.

Факторлардың әсер етуін есептеу алгоритмін қарастырайық.

$$f = xy$$

$$\Delta f_x = 1/2 \Delta x (y_0 + y_1)$$

$$\Delta f_y = 1/2 \Delta y (x_0 + x_1)$$

Біздің мысалымыз бойынша,

$$\Theta K = ЖС * ЖӨ$$

$$\Delta \Theta K_{жс} = 1/2 * 20(4+5) = +90$$

$$\Delta \Theta K_{жө} = 1/2 * 1(100+120) = +110$$

Жалпы әсері: $90 + 110 = 200$ мың теңге.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.